

Kazimierski, Józef / Warecka-Kosacka, Daniela

Studium historyczne miasta Ciechanowa

Notatki Płockie 2/5, 12-17

1957

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

wany u Cezarego obszerniejszy kalendarz Brożka na rok 1667, jak podaje Estreicher.

Katalog polskich druków XVII w. Biblioteki im. Zielińskich zawiera, jak już wspomniałam, przeszło 850 pozycji (w tym 29 wyżej podanych) różnej wartości. Większość z nich posiada wzmianki w B-fii Estr. że B-ka Zielińskich posiada egzemplarz cytowanego dzieła. Nowsze opracowania bibliograficzne po Estreicherza uwzględniają szerzej t. zw. warianty egzemplarzy, czyli dzieła posiadające kilka nieujawnio-

nych przez drukarnię wydań; do tych opracowań należą np. prace Badeckiego, Piekarskiego, Budzyka. Biblioteka Zielińskich posiada jeden okaz t. zw. literatury sowizdrzalskiej, pt.: „Zwroćenie Matyasza z Podola” z XVII w. — wariant nie podany w „Literaturze mieszczańskie w Polsce XVII w.” Badeckiego, oraz 2 warianty „Konstytucji sejmowych”, nie notowane w bibliografii Budzyka pt.: „Bibliografia konstytucyj sejmowych XVII wieku w Polsce”.

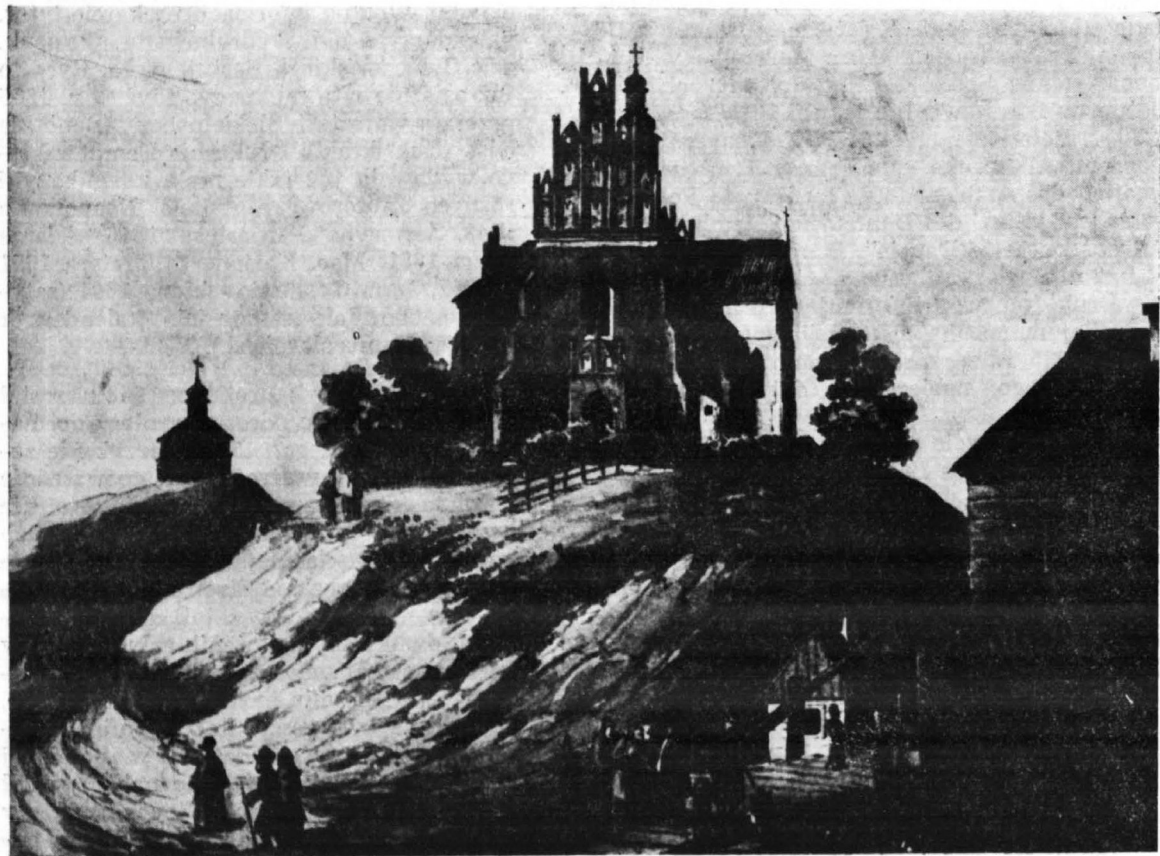
JÓZEF KAZIMIERSKI I DANIELA WARECKA - KOSACKA

STUDIUM HISTORYCZNE MIASTA CIECHANOWA

I. OKRES PRZEDLOKACYJNY

Okres przedlokacyjny miasta Ciechanowa opracowano opierając się na materiale dyplomatycznym, a mianowicie dokumentach: Bolesława Śmiałego z 1065 r. nadający różne uprawnienia klasztorowi Benedyktynów w Mogilnie i wymieniający daniny pobierane z Ciechanowa¹⁾; Bolesława księcia Mazowieckiego²⁾; inne dokumenty z 1267 r.³⁾ i 1337 r.⁴⁾ mówią o najazdach i spustoszeniu miasta i okolicy przez Prusaków i Litwinów; dokument z 1353 r. mówi o fundacji jednoczonej przez Ziemowita ks. mazowieckiego kościoła i klasztoru XX. Augustianów⁵⁾, poza tym cały szereg dokumentów w innych sprawach jest datowanych w Ciechanowie co wskazuje na to, iż Ciechanów był nie-

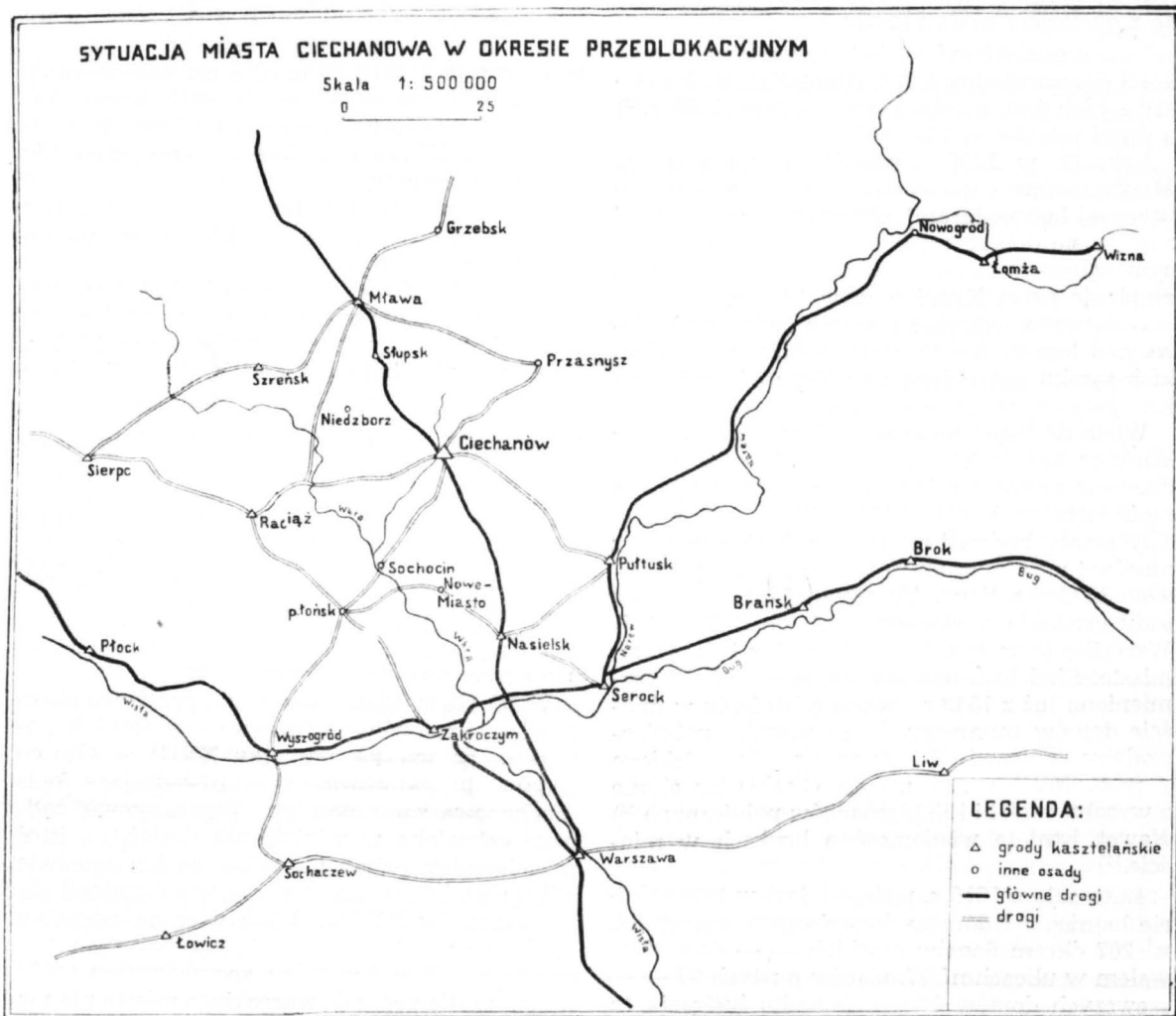
wątpliwie jedną z ważniejszych rezydencji książąt mazowieckich; dokument lokacyjny z 1400 r.⁶⁾ Janusza ks. mazowieckiego i inne mówiące o spustoszeniu miasta przez Krzyżaków w 1463 r.⁷⁾ i nadaniu ziemi ciechanowskiej wraz z zamkiem w wiano królowej Bonie (1526 r.⁸⁾ oraz o pożarze miasta w 1662 r.⁹⁾. Oprócz wymienionych wyżej najważniejszych dokumentów posługiwano się planami historycznymi miasta dla odtworzenia układu wcześniejszego oraz oparto się na znaleziskach archeologicznych, związanych z pracami przy urządzaniu Placu Stalingradzkiego w pobliżu grodzika. Uwzględniono także dość liczną, ale stosunkowo małą wartość, literaturę przedmiotu¹⁰⁾.

Kościół parafialny i grodzisko w Ciechanowie według stanu z 1851 r.
(BVW Gab. Ryc. Opisy zabytków starożytności w gubernii płockiej).

Ziemia ciechanowska jest terenem wczesnego osadnictwa. Złożyły się na to przede wszystkim dogodnie warunki glebowe i położenie na szlaku komunikacyjnym łączącym Mazowsze południowo-zachodnie z terenem Prus Wschodnich. Na tym terenie więc już w okresie od XI do XIII w. powstało cały szereg grodów obronnych, których zadaniem było uniemożliwienie najazdów Prusaków a później Krzyżaków na tereny południowo-wschodniego Mazowsza. W tym systemie grodów północno-wschodniego Mazowsza dla Ciechanowa wypadła rola jednego z najważniejszych, który przy tym był siedzibą książąt mazowieckich. Te bardzo ważne funkcje obron-

mogło pomnażać swoje bogactwa („Quod considerantes et attendentes, qualiter civitates et oppida libertatibus dotata, saepius in meliorem statum rediguntur, et copiosius ex abundantia oppidanorum et affluentia divitiarum decorantur; et praesertim cupientes oppidum nostrum Ciechanoviense in alium locum translocare”). Osada ta jest czytelna także na planie współczesnym i planach historycznych. Można ją zlokalizować na terenie obecnego pustego placu leżącego na wschód od grodziska i kościoła przy skrzyżowaniu ulic Warszawskiej i Mławskiej, zwanego na pocz. XIX w. Rynkiem Zielonym. Potwierdza to również konfiguracja terenu

ne grodu (duże grodzisko panujące jeszcze w tej chwili nad terenem), stałe przebywanie w nim książąt mazowieckich i żywna okolica powodowały nie tylko skupienie ludności pracującej na potrzeby księcia i dworu jego, ale także sprzyjały rozwojowi osady targowej będącej dla miejscowej rolniczej ludności ośrodkiem wymiany. Istnienie osady targowej potwierdza dokument lokacyjny z 1400 r., który wyraźnie mówi o przeniesieniu miasta z jednego miejsca na drugie, by miało lepsze warunki rozwojowe i by

i przebieg najważniejszej drogi łączącej Nasielsk z Mławą. Droga ta przybiera kierunek równoleżnikowy i przed przeprawą przez rzekę w pobliżu grodziska rozszerza się w typowe wrzeciono targowe, co wyraźnie czytelne jest na planach miasta i wynika z ukształtowania terenu. Należy tu jednakże stwierdzić, iż istniejąca inna hipoteza lokalizująca osadę targową w pobliżu kościoła farnego nie może być przyjęta ze względu na dużą pochyłość skarpy w tym miejscu.

Nie do przyjęcia jest również jeszcze jedna hipoteza lokalizująca osadę na zachód od grodziska tuż nad rzeką Łodynią, co uzasadnia się obecnymi znaleziskami archeologicznymi na tym terenie. Hipoteza ta zdaniem naszym nie wytrzymuje krytyki ze względu na szersze kryto rzeki bardziej zbliżone do grodziska (na co wskazują plany sprzed regulacji rzeki z I-szej poł. XIX w. i teren torfowy, rozciągający się na prawym brzegu Łodyni), oraz na fakt, iż szczupły i nisko położony teren nie mógł sprzyjać powstaniu osady na tym miejscu, zwłaszcza że na wschód od grodziska był teren bardziej sprzyjający powstaniu osadnictwa. Nad Łodynią natomiast mogło istnieć luźne osadnictwo związane z bliskością wody i grodu.

Poza grodziskiem i osadą targową istniały dwa kościoły: parafialny i XX Augustianów. Pierwszy z nich jest wzmiankowany już w 1065 r.¹²⁾ a drugi powstał w 1353 r.¹³⁾

Lokacja w 1400 r. spełniła swoje zadanie. Miasto mające odpowiednie warunki politycznej i gospodarczej, obdarzone przywilejami zaczęło się dobrze rozwijać. Niewątpliwie pewnym zahamowaniem rozwoju miasta było jego złupienie przez Krzyżaków w 1463 r.

O dalszym jednakże rozwoju świadczy budowa pod koniec XV w. przez książąt mazowieckich zamku gotyckiego na północ od rynku lokacyjnego w mokradłach Łodyni.

Wielkość tego zamku wybudowanego na wzór zamków krzyżackich poświadczają obecnie zachowane ruiny, a o jego wspaniałym wyglądzie może świadczyć opis z 1549 r., który podaje nam cały szereg budowli mieszczących się wewnątrz murów i poza murami.¹⁴⁾ W zamku tym przebywała królowa Bona. Tu również odbywały się sądy grodzkie i ziemskie (aż do 1792 r.)¹⁵⁾ Wszystko to wpływało na charakter i bogactwo miasta. Stąd lustracja Mazowsza z 1564 r. i wymieniona już z 1549 r. mówią o istnieniu w mieście domów murowanych, co również potwierdzałyby wypowiedź Andrzeja Święckiego z pocz. XVII w., iż miasto Ciechanów słynie z wyrobu cegieł i kilku gmachów publicznych.¹⁶⁾ Nawet istnieje wiadomość o brukach w mieście.¹⁷⁾

Lustracja z 1616 r. podaje: „jest w tym mieście kamienic i domów drewnianych wszystkich n° 267 okrom domów orackich — — domów za wałem w ulicach n° 77, placów pustych 97 — — szewczych domów 56”.¹⁸⁾ Ponadto lustracja ta daje nam wiadomość o istnieniu wałów miejskich, co potwierdza nie tylko obronny charakter miasta, ale wskazuje także na jego bogactwo. O bogactwie miasta świadczy również szeroko rozbudowana sieć ulic. Już w XVI w. do głównych ulic Ciechanowa zaliczano: Warszawską, Zakroczymską, Mławską, Pułtuską i Podpiskowską czyli Pisarską, a do mających mniejsze znaczenie: Przasnyską, Browarną, Wodną, Poprzeczną, Małą, Święto Małgorzacką i Wielką Święto Małgorzacką, Tylną, Żydowską, Kowalską czyli Żydowską, Parafialną, Łazienkowską,

Psią i Nadfosową. Część z nich była brukowana, o czym świadczą odkrycia poczynione przy ponownym brukowaniu miasta w XIX w.¹⁹⁾

Na podstawie wszystkich lustracji i inwentarzy starostwa ciechanowskiego należy stwierdzić, iż miasto miało charakter rolniczy, a miało 104 włóki ziemi.²⁰⁾ Mieszczanie posiadali liczne grunta, a nawet istniał specjalny cech oraczy, który obok obowiązku zbierania dziesięciny pełnił opiekę nad gospodarstwem rolnym mieszczan.²¹⁾

Rzemiosła pracowały na potrzeby rolniczej okolicy. Przemysł był również typu rolniczego; browary i trzy młyny. Jarmarki odbywały się trzy razy w roku, a targi w każdy poniedziałek. Przedmiotem handlu było: bydło, konie i woły (— „po które Prusacy przyjeżdżają” — jak mówi lustracja z 1616 r.) oprócz artykułów rolniczych. Fakt ten wskazuje, iż szlak komunikacyjny, idący przez Ciechanów do Prus Wschodnich przez Mławę i w okresie późniejszym nie traci na znaczeniu.

Upadek miasta przychodzi w I-szej połowie XVII w. i wiąże się z ogólnym upadkiem gospodarczym całej Polski.

Szczególnie do tego przyczynił się jeszcze najazd szwedzki, który spowodował w 1657 r. złupienie i spalenie miasta, oraz pożar w 1662 r. Wówczas nie było już możliwości odbudowy i miasto zaczęło chylić się ku upadkowi.

II. OKRES OD POŁOWY XVIII OD XIX W.

Okres od poł. XVIII w. do połowy XIX w. opracowano w oparciu o źródła kartograficzne (mapę Pertheés'a, Sotzmanna, Kuatermistrzostwa i plany historyczne miasta z I-szej poł. XIX w.), opisowe, rękopiśmienne (akta miasta Ciechanowa w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, w Archiwum Królestwa Polskiego, lustracje miasta, „Opis zabytków starożytności w Gub. Płockiej z 1851 r.” znajdujący się w Gabinetce Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i drukowane prace specjalne i czasopisma)²²⁾.

W XVIII w. Ciechanów nadal przeżywa okres upadku. Szczególne spustoszenie w mieście powoduje zaraza na początku XVIII w. Oto co podają lustratorowie przeprowadzający opis Ciechanowa zaraz po niej: „Lustratorowie żadnego człowieka w mieście nie znaleźli, a ktoś przechodzący mówił mi tylko, że ich zaledwie kilku zostało”.²³⁾ Stan ten nie wiele zmienił się od początków XIX w. I tak więc na początku XIX w. w opisie topograficzno-statystycznym miasta z 1820 r. i w opisie sporządzonym także w tym czasie przez Gawareckiego miasto nie ma w ogóle budowli murowanych z wyjątkiem kościołów, ani bruków. Charakterystyczny jest tu memoriał z 1825 r., w którym właściciel miasta hrabia Krasieński zwraca się do Namiestnika Królestwa Polskiego, by zezwolił na budowę domów drewnianych w mieście ze względu na ubogą ludność. Przeszkodą jest tu brak wapna w okolicy, które sprowadza się z Warszawy. Również stwierdza, iż domy są drewniane i kryte słomą a dachówki nikt tu nie zna. Wysiłkiem zarządu miasta z poparciem władz rządowych zaprowadzono porządki w mieście z pocz. II-giej

ćwierci XIX w. Wówczas wybrukowano cały szereg ulic wraz z rynkiem, przeprowadzono ich regulację, a także uporządkowano grunta miejskie (lata 1825—1850). Bardzo ciekawy jest tu projekt uporządkowania stosunków w mieście złożony przez obywatela miasta Zawadzkiego w 1844 r. do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Proponuje on zcalenie gruntów miejskich, przeniesienie zabudowań gospodarczych poza miasto i oczyszczenie w ten sposób śródmieścia z budowli gospodarczych drewnianych i krytych słomą, a szpecących miasto. W ten sposób zapobiegnie się pijaństwu i umożliwi odnawianie domów zajmowanych dotąd przez rolników, rzemieślnikom. Dzięki tym wysiłkom stan miasta ulega poprawie i już w 1851 r. delegacja, dokonująca opisu zabytków w gubernii płockiej z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa, zanotowała, iż miasto Ciechanów „jest nieco porządniejszym od innych miasteczek, ma piękny ratusz, dużo domów murowanych, a wszystkie niemal dachówką kryte.”²⁴⁾

Ciekawą ilustracją wzrostu miasta może być liczba ludności zamieszkałej od XVI—XX w.:

Lp.	lata	liczba ludności	liczba domów
1.	XVI w.	2442	407
2.	1660-3	318	—
3.	1676	391	—
4.	1777	792	132
5.	1797	996	166
6.	1808	1395	—
8.	1824/5	2384	232 ²⁵⁾
9.	1827	2640	—
10.	1857	3393	—
11.	1872	5404	—
12.	1897	7627	—
13.	1908	8820	—
14.	1921	11977	—

Tabela ta jest potwierdzeniem świetności miasta do XVI w., jego upadku w XVII w. i rozwoju miasta do końca XVIII w.²⁶⁾

Przy rekonstrukcji rozplanowania miasta w poł. XIX w. za podstawę przyjęto plan miasta z 1851 r. drukowany u Kuncewicza,²⁷⁾ fragmenty planu miasta z lat 1811—1816, znajdujące się w aktach Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, szkice rozplanowania miasta z lat 1811—1816, znajdujące się także w KRSW, mapę Kwatermistrzostwa i inne drobne wzmianki opisowe w aktach KRSW. Dane te naniesiono na podkład współczesny w skali 1 : 5000.

Na szczególne omówienie zasługuje tu rozplanowanie miasta w części przyległej do rynku lokacyjnego (rynku publicznego).

W wyjaśnieniu należy tu podać, iż ta część w latach 1940/44 została w znacznej części przez hitlerowców zniwelowana tak, iż na obecnym planie podkładowym historyczne rozplanowanie jest prawie nieczytelne. Rekonstrukcja rozplanowania historycznego ujawniła szereg uliczek, dziś już nieistniejących, do takich należy zaliczyć: ul. Kowalską czyli Żydowską, Psią i Żydowską. Ważnym jest tu zniekształcenie ul. Ś-to Małgorzackiej i Pułtuskiej przez wyburzenie

pierzej rynku do nich przyległych i stworzenie z nich szerokiej ulicy. Innym szczegółem rekonstruowanym jest plac, jaki istniał w poł. XIX w. przy ul. Mostowej i uliczki, łączące go z ulicami Warszawską i Ś-to Małgorzacką, oraz droga idąca z Warszawy do Przasnysza poprzez ulicę Tylną z pominięciem rynków (Niemcy przez postawienie budynków wpoprzek ul. Tyłnej przy ul. Pułtuskiej przerwali całą komunikację).

Na oddzielne omówienie zasługuje fragment planu miasta przy Rynku Zielonym. Trudno jest w tej chwili bez specjalnego zbadania mówić o funkcji rynków „zielonych”, zwłaszcza, że do Rynku Zielonego w Ciechanowie nie udało się odnaleźć żadnych materiałów, które pozwoliłyby określić jego charakter i funkcje. Rekonstrukcja pozwala stwierdzić, iż pokrywał on się z pustym obecnie placem, co również potwierdzają schematyczne odręczne plany miasta z lat 1811—18. Faktem jest, iż był on funkcjonalnie związany z Rynkiem Publicznym i przez niego przechodziły drogi idące z Warszawy do Mławy oraz Pułtуска i Przasnysza także do Mławy.

Na prawym brzegu rzeczki Łodyni na omówienie zasługuje skrzyżowanie dróg przy karczmie Ostatni Grosz. Skrzyżowanie to dziś jest czytelne w planie miasta, chociaż przeprowadzono tam linię kolejową.

Z zabytkowej zabudowy należy wymienić tu zbudowany w 40-tych latach XIX w. ratusz zaprojektowany przez architekta Henryka Marcinięgo a przebudowany pod koniec XIX w.²⁸⁾

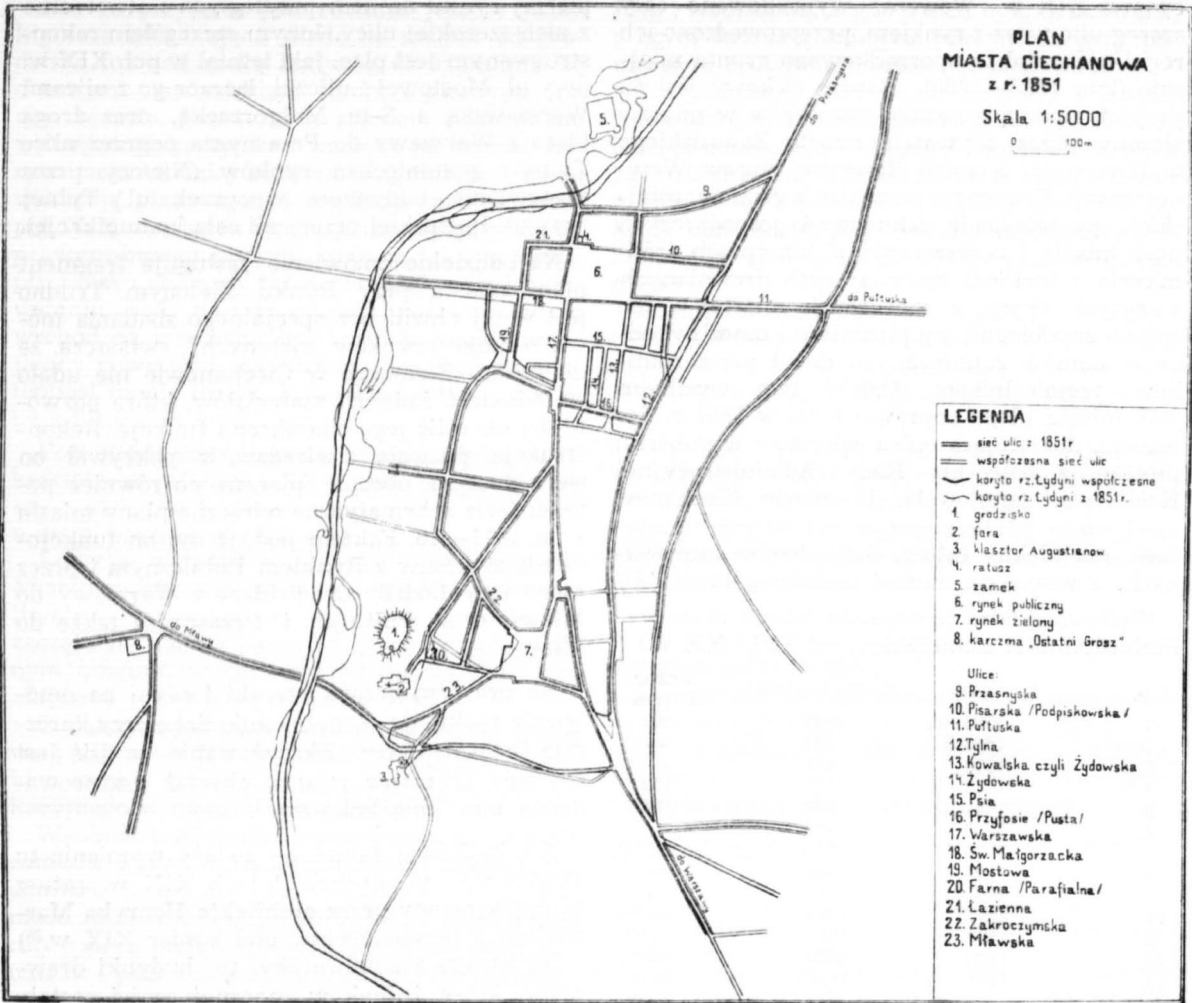
Na uwagę zasługiwałyby tu budynki drewniane, które jednak w znacznej części zostały rozebrane przez Niemców w czasie ostatniej wojny. Zaznaczyć tu należy, że ich inwentaryzacja sprzed rozbioru znajduje się w Archiwum Powiatowym w Mławie.

Na zakończenie należałoby pokrótce omówić projekt niemiecki z czasów ostatniej wojny. Hitlerowcy postawili sobie za zadanie zniszczyć w mieście wszelkie ślady polskości poza kościołami i zamkiem, które uznali za relikty germańskie. Plan ten nie liczył więc się zupełnie z rozplanowaniem historycznym miasta i przewidywał zburzenie wszystkiego, zniwelowanie terenu i wzniesienie na nim miasta o zupełnie innym rozplanowaniu, z główną ulicą przebiegającą wzdłuż ulicy Warszawskiej o szerokości 60 m. Ziemię pochodzącą z niwelacji terenu miano użyć na stworzenie skarp po obydwu stronach rzeki. Torfy miano wykopać i stworzyć jezioro. Ten plan został częściowo zrealizowany, czego dowodem są wykopy przy Rynku i ulicach Tyłnej i Kowalskiej, zburzone pierzeje Rynku i rozebrane całe partie zabudowy. Projekt ten znalazł swój wyraz w sporządzonym planie miasta Ciechanowa, do którego nie mogliśmy jednak dotrzeć.

PLAN
MIASTA CIECHANOWA
z r. 1851

Skala 1:5000

0 100m

LEGENDA

- sieć ulic z 1851r.
- współczesna sieć ulic
- koryto rz. Łydyni współczesne
- koryto rz. Łydyni z 1851r.
- 1. grodzisko
- 2. fora
- 3. klasztor Augustynów
- 4. ratusz
- 5. zamek
- 6. rynek publiczny
- 7. rynek zielony
- 8. karczma „Ostatni Groz”

Ulice:

- 9. Przasnyska
- 10. Pisarska /Podpiskowska/
- 11. Pułtuska
- 12. Tylna
- 13. Kowalska czyli Żydowska
- 14. Żydowska
- 15. Psia
- 16. Przyjósie /Pusta/
- 17. Warszawska
- 18. Św. Małgorzacka
- 19. Mostowa
- 20. Farna /Parafialna/
- 21. Łazienna
- 22. Zakroczyńska
- 23. Mławska

PRZYPISY

- 1) Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, t. I, ur. 3.
- 2) Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego Lubomirski, wyd. I., s. 37.
- 3) Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. I, s. 675.
- 4) Tamże.
- 5) Stronczyński, Opisy zabytków starożytności w gub. płockiej przez delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w r. 1851 zebrane — 1855 r., s. 396—397.
- 6) Kod. Maz. Lubomirskiego, s. 342—343.
- 7) Sł. Geogr. t. I, s. 675.
- 8) Tamże.
- 9) Tamże i W. W. Gawarecki, Wiadomość historyczno-statystyczna o mieście Ciechanowie, Pamiętnik historyczny płocki, t. 2, Warszawa 1830.
- 10) St. Arnold, Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (XII—XIII w.), Kraków 1927; M. Baliński i T. Lipiński, Starożytna Polska pod względem historycznym i statystycznym opisana, Warszawa 1885; Handbuch für den Regierungsbezirk Zichenau mit Ortschaftverzeichnis, Allenstein 1943; K. Raniecki, Grody św. Wojciecha: Ciechanów, Ciechocinek, Cieszyn, Nowy pogląd na stare wydarzenia dziejowe na podstawie wykopalisk ciechanowskich, Ciechanów 1936 i St. Weyman, Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej, Poznań 1938.
- 11) W. H. Gawarecki, op. cit., s. 1—18.
- 12) Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, t. I, ur. 3.
- 13) Stronczyński, op. cit., s. 396—7.
- 14) Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa: Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 46, księga 139, k. 501—504.
- 15) W. H. Gawarecki, Wiadomość o zamku w mieście Ciechanowie, Kalendarzyk Polityczny na 1843 r., W-wa 1843 (tu także widoczek zamku).
- 16) Topographia sive Masoviae descriptio auctore Andrea Święcieki de Magna Święcie, Notario territorii Nurensis, Varsaviae 1634; w tłumaczeniu Wł. Smoleńskiego, kwartalnik Kłoków r. I, t. II, Warszawa 1877.
- 17) W. H. Gawarecki, op. cit., s. 1—18.
- 18) Archiwum Skarbu Koronnego, 0.46.149.
- 19) W. H. Gawarecki, op. cit., s. 1—18.
- 20) Archiwum Skarbu Koronnego: lustracja zamku z 1549 r. (0.46.139), lustracje starostwa ciechanowskiego z 1616 r. (0.46.149), z 1690 r. (Lustracje — dz. 18.64, s. 5:5—7), z 1720 r. (0.54.28 wol. 2, k. 333—4) i z 1789 r. (0. 46, 165).
- 21) I. T. Baranowski, Agrarica — Cech orocki w Ciechanowie. Przegl. hist., t. XX, s. 63—73.
- 22) MATERIAŁY ARCHIWALNE DO MIASTA CIECHANOWA:
 - A. W zespole Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych:
 - a) nr 4206 — historyczno-topograficzno-statystyczny opis m. C. z 1820 r.
 - b) nr 4207 — kopie przywilejów m. C.
 - c) nr 4218 — plan m. C. z zaznaczeniem rewiru dla starozakonnych z 1816 r. wraz z wykazem rodzin chrześcijańskich i żydowskich przy poszczególnych ulicach.
 - d) nr 4309 — plan m. C. z zaznaczeniem dzielnicy żydowskiej z 1811 r. oraz różne drobne wiadomości dotyczące charakteru miasta, jego ulic, placów i mostów.
 - e) nr 4310 — zatarg Żydów z burmistrzem z powodu przesiedlenia ich do dzielnicy żydowskiej (1818 r.).
 - f) nr 4311 — wiadomości o planie m. C. sporządzonym przez Kłokowskiego geom. w 1819 r. oraz dane o włókach wójtowski.
 - g) nr 4312 — wiadomość o złożeniu przywilejów i lustracji m. C. w Przasnyszu (1821 r.); brukowanie ulic i rynku (1821 r.).
 - h) nr 4313 — wzmianki o lustracji m. C. w 1765 i 1789 r. z 1822 r.
 - i) nr 4314 — zakaz budowania domów drewnianych (1826 r.); melioracje i brukowanie 8 ulic (1827 r.); wykaz domów (1823 r.); charakterystyka miasta złożona przez jego właściciela Kraszińskiego księcia Namieśnikowi Królestwa Polskiego (1825 r.) oraz rozporządzenie Namieśnika w sprawie budowania domów.
 - j) nr 4315 — reperacje mostów i latarni (1827 r.) oraz wykaz rzemieślników m. C. (1830 r.).

k) nr 4317 — plan części miasta: rynek, ulice — Warszawska, Psia, Kowalska, Przyfosie (1842 r.); opis planu m. C. z projektem restauracji po przebudowie wg. planu Łuszczewskiego (1842 r.); budowa ratusza (1843/4 r.); projekt naprawy miasta złożony przez Marcina Zawadzkiego (1844 r.), wzmianka o przesłaniu planu pomiarowego wraz z rejestrem w puszcze białej do K R S W (1843 r.).

l) nr 4318 — plan sytuacyjny części m. C. z 1845 r. (część rynku, ulice — Kowalska, Pułtуска, Psia, Żydowska); projekt domu w m. C. z 1844 r. (rzut, sytuacja, elewacja) oraz sprawa poszerzenia ul. Psiej.

l) nr 4319 — dane o planach i odrysach sporządzonych przez Łuszczewskiego (1858 r.) oraz budowa mostów (1858 r.).

m) nr 4320 — regulacja ulic i przesunięcia w zabudowie (1855 r.) oraz brukowanie ulic, wiadomości statystyczne o m. C. (1866 r.).

B. W Zbiorze Kartograficznym Archiwum Głównego Akt Dawnych:

plany — sytuacyjny i plany architektoniczne klasztoru Augustianów w m. C. (AD, t. 17—4).

C. W Państwowym Instytucie Sztuki (klisze):

a) zamku (1910 r.) — baszta (nr 7764), fragment murów (nr 7766) i widok ogólny (nr nr 1645 B, i 1646 B).

b) kościoła farnego (1910 r.) — nr nr 6605 B, 1648 B i 6604 B.

c) kościoła parafialnego (1916 r.) — nr nr 5666 B, 6601 B, 6603 B, 6602 B, 6606 B i 1647 B.

d) rzuty zamku z początku XIX w.

D. Biuro Pomiarów Powiatowej Rady Narodowej w Ciechanowie:

plan gruntów m. C. z 1851 r. wykonany przez Łuszczewskiego.

E. Powiatowe Archiwum Państwowe w Mławie:

zbiór planów, fotografii i akt budynków przeznaczonych na rezbiorę przez Niemców w latach 1940—1944.

23) Stronczyński, op. cit.

24) Tamże.

25) Tabela miast, wsi i osad Królestwa Polskiego, t. I.

26) St. Pazyra, Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początku XV w., Lwów 1939, s. 282—305.

27) Kuncewicz, Plany przeglądowe miast polskich, Warszawa 1929.

28) St. Loza, Słownik architektów i budowniczych Polaków, W-wa 1931, s. 210.

ZALĄCZNIKI ŹRÓDŁOWE

Załącznik nr 1

Do

Jasnie Oświeconego Xięcia Namieśnika
Królewskiego w Królestwie Polskiem.

cd

Wincentego Hrabiego
Kraśińskiego Jenerała —
Adjutanta JCKM

P r o ś b a

Polożenie miasta Ciechanowa, którego inrnat jestem dziedzielnym posiadaczem, przez kontrakt przedazy rządowej jest najniezszczęśliwsze.

W r. 1836 Kwatara Jeneralna podczas batalii gołymińskiej zupełnie zniszczyła to miasto, które potem zrabowane było. Dalekie od wszelkiego spławu, nie znajduje w okolicach wapna i te na najwłażliwiejsze potrzeby z Warszawy kołami sprowadza.

Zupełnie rolnicze, ze zbiorów swoich przy tak wielkiej taniości ledwie podatki rządowe oplaca, a lud zubożały kosztownych murowań ponosić nie jest w stanie, gdy tymczasem podług postanowienia Waszej Xiążęcej Mości dachy rozrzucone i zakaz naprawy domów przymusza ludność jego do rozjęcia się.

Z tych przyczyn ośmielam się upraszać łaski Waszej Xiążęcej Mości o cofnięcie dla miasta Ciechanowa rzeczonego postanowienia i o pozwolenie tak naprawy jak i budowania nowych domów z drzewa i pobijania onychże drzewem, gdyż nawet dachówki tu prawie nie znają, a ja dla moich własnych budowli we wszech okolicznych jestem przymuszony z wapnem i majstrów z Warszawy sprowadzać.

Przytem uzyskawszy tę łaskę Waszej Xiążęcej Mości będę w stanie dodać ludności fabrycznej i rękodzielczej miastu, gdyż kilkadziesiąt fabrykantów zagranicznych miało zamiar tu osiaść, a murowania tak kosztownego w tych okolicach nikt nie jest w stanie się podjąć.

Chciej Wasza Xiążęca Mość przyjąć oświadczenie mego uszanowania, z którym mam honor być Waszej Xiążęcej Mości Najniższym Sługą.

Jenerał Wincenty Kraśiński

Dnia 19 Lipca 1825 r.

Opinogóra, obwód przasnyski, woj. płockie.

(Archiwum Głównie Akt Dawnych, Warszawa; Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, nr. 4314).

Załącznik nr 2

Projekt, za pomocą którego miasto Ciechanów w krótkim czasie będzie można liczyć do pięknych i porządknych miast a obywatele gruntów orných widocznie wzrastać zaczęła, stąd Kasa Ekonomiczna stanie się zamożniejszą bez najmniejszego uciemiężenia obywateli, a to w taki sposób.

Ponieważ grunta orne na mieście Ciechanowie w znacznej rozciągają się odległości, bo przeszło wiorst cztery i to w trzech polach po większej części rozdrobnione. Wypada uskutecznie pomiar onych do czego już geometra rządowy pan Łuszczewski jest przeznaczonym. Skoro wymiar gruntów orných nastąpi, delegować urzędnika administracyjnego i członka sądowego, których to wymienionych dwóch urzędników diety przez właścicieli gruntów zaspokojone być mają. Następnie zwołać właścicieli gruntów i każdemu oddać tyle gruntu w jednym polu ile miał w trzech polach (tu należy mieć uwagę na klasę gruntu, jeżeli który miał lepszą klasę gruntu, a dostanie się onemu gorszą, winien w stosunku więcej dostać i decyzyja od geometry i urzędników delegowanych zależy winna bez dalszej reklamacji lub ten co otrzyma lepszą klasę gruntu w stosunku podług oszacowania winien natychmiast dopłacić). Skoro taka klasyfikacja czyli rozseparowanie gruntów nastąpi właściciele tychże wiele z tego korzystać będą, bo ten co miał np. jeden półwiołek w trzech polach dziś będzie miał trzy półwiołki obok siebie czyli w jednym kawale. Urządzi sobie na trzech polach i już takowe lepiej uprawi, lepiej dopilnuje, a tem samem lepszego spodziewać się może. Nadto nie zrobi onemu nikt szkody. Budowle swoje jako to stodoły, chlewy, szpony itp. słomą pokryte w środku miasta dziś egzystujące poprzestają czyli poprzestawiają na swoje grunta, a nawet i domy mieszkalne poprzestawiają. Oczyszczą miasto z dachów słomą pokrytych, najwięcej pożarowi uległych, wzniosą się przedmieścia, formując kolonie, a tak rolnik wyłącznie zatrudniać się będzie gospodarstwem nie tak jak teraz pijaństwem, bo już onemu trudniej będzie chodzić do szynku o cztery wiorsty odległego. Miasto znacznie się rozbrzeździ, oczyści, zaś domy w mieście własnością rolników będące zajmowane będą przez rzemieślników i innych procederzystów i to nie mają korzystać rolnikom przynieść. I ten to sposób może być najłatwiejszy do podciągnięcia gospodarstwa miejskiego, upiększenia miasta (a później i innych). Położenia tamy pijaństwu, licznym procesom karnym i cywilnym, i szkód wyrządzonych jeden drugiemu, którzy uzbrajają się w kije i napędzają gwałtem swoje inwentarze w zboża i łąki, a niezszczęśliwy rolnik niema w zimę z czego żyć, co dać inwentarzowi, nie ma czem zapłacić podatków skarbowych, a to wszystko wynika z pijaństwa i nieporządku.

Przedstawiający niniejszy projekt posiada oprócz dwóch domów najpiękniejsze zabudowania gumienne, jako to stodołę o 170 lokci długo, o trzech klepiskach, chlew na 40 sztuk bydła, owczarnię na 200 sztuk owiec, stajnię na 18 koni, sieczkarnię i spichrz, wszystko w dobrym stanie lecz słoma dachy pokryte, oprócz domów co pod dachówką i klencem, a gotów jestem pierwszy zrobać całe zabudowanie gumienne i na grunt, gdzie wyznaczony będzie, przenieść i przestawić. Tuzież dom mieszkalny na tymże, i każdy właściciel gruntu z ochotą to uczyni tymbardziej, kiedy Rząd tak mieć zechce.

W Ciechanowie, dnia 12/24 października 1844 r.

Marcin Zawadzki
były urzędnik i obywatel

(Archiwum Głównie Akt Dawnych, Warszawa; Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, nr. 4317).